

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ АДАПТАЦІЇ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

В статье проанализировано теоретические аспекты адаптации одарённых детей в образовательной среде начальной школы. Разработано и научно обосновано концептуальную модель адаптации одарённых детей младшего школьного возраста к условиям начальной школы, определено личностный (релевантные и нерелевантные адаптации личностные черты, самооценка, доверие к себе, ценностное сознание) и мотивационный (учебная мотивация, мотивация достижения успеха) компоненты адаптации. Предоставлено определение адаптации одарённых детей. Раскрыты особенности и условия адаптационного процесса одарённых детей.

Ключевые слова: одарённый ребёнок, адаптация, индивидуальность, модель адаптации, младший школьный возраст.

The article analyses theoretical aspects of gifted children's adaptation in educational environment of elementary school. The conceptual model of adaptation of gifted children of primary school age to the conditions of elementary school is worked out and scientifically justified, personal (relevant and irrelevant personal features of adaptation, self-esteem, confidence in themselves, value consciousness) and motivational (academic motivation, motivation to succeed) components of adaptation are defined. The definition of gifted children's adaptation is submitted. The characteristics and conditions of the adaptation process of gifted children are uncovered.

Key words: a gifted child, adaptation, personality, model of adaptation, primary school age.

Важливими завданнями сучасного загальноосвітнього навчального закладу є пошук, збереження індивідуальності та розкриття таланту обдарованих дітей. Адаптація обдарованих дітей в освітньому середовищі початкової школи є важливою проблемою, що вимагає теоретичного осмислення та емпіричних досліджень. Знання концептуальних засад та умов адаптації обдарованих дітей дасть змогу внести конструктивні зміни в організацію навчально-виховного процесу, зробити виховні впливи більш дієвими, запобігти неадаптації чи дезадаптації.

Мета публікації полягає у розробці та науковому обґрунтуванні концептуальної моделі адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку до умов початкової школи.

Особистісний підхід, основою якого є категорія особистості, базується, на думку О. Асмолова, В. Татенка, Т. Титаренко, Ю. Швалба та ін., на сукупності вихідних теоретичних положень про особистісний розвиток через становлення суб'єктності, самосвідомості, системи цінностей, свободу самовираження, саморозвиток, самореалізацію [1; 11; 12; 14]. Обдарована дитина, на відміну від інших дітей, більше наділена здатністю

досягати вищих ступенів суб'єктності, самосвідомості, системи цінностей, саморозвитку за умови успішного адаптаційного процесу.

Тому ми підтримуємо позицію, за якою суб'єктність є способом реалізації обдарованою дитиною індивідуально-творчого та духовного потенціалу, що репрезентує її вроджену здатність до саморозвитку та самовизначення у просторі мотиваційно-ціннісних відношень.

У процесі пізнання світу і свого «Я» обдарована дитина вибудовує теорію себе – Я-концепцію – узагальнене уявлення про себе, систему установок щодо власної особистості. Як і дитяча особистість, Я-концепція – динамічне психічне новоутворення, становлення, розвиток та зміна якого залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників.

В обдарованих дітей реальна та ідеальна Я-концепції не тільки можуть не збігатися, а й нерідко відрізняються. Розбіжність між реальною та ідеальною Я-концепціями може призводити як до негативних, так і до позитивних наслідків. З одного боку, неузгодженість між реальним та ідеальним «Я» може стати джерелом серйозних внутрішньо особистісних конфліктів обдарованих дітей. З іншого боку, розбіжність між реальною та ідеальною Я-концепціями є джерелом самовдосконалення обдарованої дитячої особистості й прагненням до саморозвитку та самореалізації.

Довіра до себе, самоповага, прийняття себе, сформований образ «Я», впевненість, комунікативність, високий рівень домагань, розвинена рефлексія, адекватна самооцінка, ціннісна свідомість формують позитивну Я-концепцію адаптованих обдарованих дітей. Недовіра до себе, амбівалентні переживання та відношення до себе, неприйняття себе, несформованість образу «Я», висока тривожність, замкненість, невпевненість, імпульсивність, агресивність, низький рівень домагань, самооцінки та ціннісна свідомість, нерозвинена рефлексія, створюють умови для появи у неадаптованих та дезадаптованих обдарованих дітей негативної Я-концепції.

Емоційність є важливою психічною властивістю обдарованих дітей, що визначається змістом та якістю почуттів, емоцій, що переживаються ними, впливаючи на процес адаптації. Підвищена емоційна вразливість, може спричиняти амбівалентність особистості, що феноменологічно закріплюється в її мотиваційній, афективно-когнітивній та поведінковій сферах.

Іntenційним об'єктом адаптаційного процесу обдарованої дитини є її особистісна адаптація – власні характерологічні риси (комунікативність/замкненість, впевненість/невпевненість, емоційна стійкість/тривожність, самоконтроль/імпульсивність, неохильність до агресивності/схильність до агресивності), самооцінка, довіра до себе, ціннісна свідомість. На свідомому рівні, за Н. Сарджвеладзе, «...людина стикається з доцільністю внутрішньої адаптивності до власної зовнішності та вітальних можливостей, інтелектуальних та емоційних особливостей, результатів діяльності та соціального статусу, нарешті, до себе, як цілісної особистості, яка має індивідуальну неповторність та певні ціннісні орієнтації» [10]. Тому особливої значущості у процесі адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи набуває формування релевантних особистісних рис та становлення самооцінки, рефлексії, довіри до себе, ціннісної свідомості.

Оцінка, за А. Фурманом, є «...особисте судження, що характеризується емоційно-ціннісним напруженням та критеріальністю сприйняття того, що реально відбувається» [13]. Самооцінка, як вважає О. Гуменюк, є «...цінністю та значущістю, що особи приписує собі, в цілому, та окремим сторонам особистості, поведінки, діяльності, комунікації. Вона відіграє роль важливого особистісного утворення й одного з центральних компонентів Я-концепції, сутнісно вміщує у формобудові особистісні значення та смисли, систему ставлень та вартостей» [5].

Важливим при цьому є змінюваність самооцінки: самооцінка як психологічний конструкт не є константною, їй іманентно властива здатність до змін. Як зауважує Р. Бернс, «...самооцінка не є постійною, вона змінюється залежно від обставин» [2]. Для побудови стратегій виховних впливів особливої значущості має триада концептуальних засад Р. Бернса стосовно джерел, що детермінують зміни в самооцінці (засвоєння дитиною нових оцінок, що можуть змінювати значення засвоєних раніше; вплив соціокультурного оточення на самооцінкову систему дітей; джерелом оцінкових уявлень особи можуть бути також соціальні реакції на певні його прояви та самоспостереження) [там само].

Рефлексія, як вважає З. Карпенко, «репрезентує засіб диференціації і впорядкування внутрішнього світу особистості, її суб'єктивного досвіду, «вимірювання» власного смислового простору [6].

Важливим у контексті нашого дослідження є також думка З. Карпенко про те, що рефлексія «спостерігається в тих випадках, коли які-небудь потреби не можуть бути задоволені через їх блокування соціальним середовищем і тоді енергія, призначена для маніпулювання у зовнішньому середовищі, спрямовується на себе» [там само]. Тому рефлексія власних можливостей створює глибинно-психологічну основу для розвитку обдарованості та забезпечує нову ситуацію розвитку.

Відомі фахівці в галузі психології морального зростання особистості І. Бех та І. Булах вказують на важливість моральної рефлексії та довіри до себе як здатності особи осмислювати спонуки, наслідки власних дій та вчинків для себе та інших [3]; осмислення та переосмислення особистістю взаємодій (діяльності, взаємин, спілкування) з точки зору належного й ціннісного, що підносить її на новий рівень осягнення соціального простору» [4].

Довіра до себе, як усвідомлення обдарованою дитиною власних особистісних якостей, вмінь, здібностей, відношень до себе та інших сприяє конструктивній діяльності та налагодженню міжособистісних стосунків. Для обдарованих дітей особливої значущості має оцінка особистісних якостей, рефлексія вмінь та здібностей. Усвідомлення особистісних якостей, можливостей самореалізації, відповідності сфер досягнень та визнання є ціннісними детермінантами розвитку творчих здібностей обдарованих дітей. Важливими також є оцінка стосунків обдарованою дитиною, визначення ступеня значущості оцінки інших та кола референтних осіб, які здатні оцінити досягнення дитини.

Щодо ціннісної регуляції адаптації, то на думку Д. Леонтєва, О. Музики та ін., вона є процесом узгодження сфери суспільних цінностей та цінностей особи. При цьому

особистісні цінності як механізми регуляції нагадують дію потреб, мотивів, смислів [7] та спрямовані на забезпечення цілісності й ціннісної самоідентичності [8]. За М. Оксою, цінності містяться в структуру особистості та регулюють її поведінку [9]. Використовуючи відомі в дитячій психології дослідження, О. Асмолов робить висновок про те, що дитина у процесі сумісної діяльності та діалогічного спілкування вступає у світ цінностей (смислів) [1]. Ціннісно-смыслові утворення особистості репрезентують її ціннісну свідомість і, за З. Карпенко, задають ту телеологічну перспективу, в світлі якої справджує своє існування, реалізує замисел себе, як унікальної духовної істоти, пізнає та здійснює власне істинне покликання. Засобом інтелектуалізації особистісних смислів стає рефлексія, у процесі якої відбувається логічний відбір суб'єктом тих цінностей, що потенційно містяться в його смисловій сфері [6]. Цінності та ціннісна свідомість є однією з умов суб'єктивного переживання обдарованою дитиною власної значущості, єдності з оточуючим світом, виправданості власного буття.

Зростання рівня суб'єктності не лише супроводжує становлення дитячої особистості, але є її змістом. Вищим рівнем розвитку особистості є етап, коли вона при розв'язанні різних життєвих проблем орієнтується на особистісні цінності. Особистісні цінності є результатом розвитку ціннісної свідомості та зростаючої власної активності обдарованої дитини. Тому важливими особистісними цінностями обдарованих дітей вважаємо повагу до себе, інших, любов, справедливість, чесність, відповідальність, самостійність.

Відомо, що свобода дошкільного дитинства змінюється відносинами залежності та підпорядкування новим правилам та вимогам, учень повинен організовувати власне життя та відповідати за власні вчинки. В обдарованих дітей на достатньо високому рівні розвинені рефлексивні здібності, які вони використовують для привласнення нових норм та цінностей. Обдаровані діти відкривають та пізнають власне місце у соціокультурному просторі людських взаємостосунків. Д. Ельконін зауважує, що істинним об'єктом онтогенетичного розвитку є не окрема особа, а система «учень – оточення». Взаємини всередині вказаної діади не є заданими: для поступального їх розвитку потрібна своєчасна перебудова на кожному віковому етапі [15].

Адаптаційний процес обдарованих дітей відбувається в конкретному освітньому середовищі початкової школи, що повинно стати засобом успішної адаптації та становлення обдарованої особистості. Пріоритетними завданнями початкової школи є створення оптимальних умов для розвитку нахилів, здібностей, обдарувань дітей, оволодіння самостійною пізнавальною діяльністю, включення до соціальних стосунків. Умови початкової школи вимагають, щоб учні перебували в системі суб'єкт-суб'єктної взаємодії «вчитель – учень» та «учень – учень» і були співучасниками навчальної діяльності, активного пізнання та спілкування. Міжособистісне спілкування в освітньому середовищі початкової школи є процесом взаємодії між учнями, вчителем та учнями, де формуються, конкретизуються, уточнюються та реалізуються міжособистісні стосунки (взаємовплив, сприймання один одного тощо) та проявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного з учасників системи. Деякі обдаровані діти переживають

Розділ III. Психологічні проблеми обдарованої особистості

більше психолого-педагогічних проблем у сфері стосунків порівняно з однолітками через негативні особистісні риси, низьку самооцінку, несформовану рефлексію та ціннісну свідомість.

З моменту вступу до ЗНЗ змінюється соціальне оточення та вид провідної діяльності обдарованої дитини, що спричиняє зміну соціальної ситуації розвитку, що набуває такої схеми: *обдарована дитина – навчання – соціальне оточення*.

Соціальне оточення обдарованої дитини молодшого шкільного віку розширюється: в ньому з'являються однокласники та вчитель. В умовах навчання, як провідної діяльності, потрібно дотримуватися нових форм поведінки, тому відношення з дорослими та ровесниками перебудовуються. Вчитель для обдарованих дітей не завжди є авторитетом, а взаємодія у навчанні відбувається через оцінку. Труднощі, що виникають у відношеннях «*обдаровані діти – вчитель*», можуть бути спричинені стилем педагогічного спілкування.

Реальний вплив на обдаровану дитину, що забезпечує формування особистісних рис, самооцінки, довіри до себе, ціннісної свідомості, навчальної мотивації та досягнення успіху, визначає стиль сімейного виховання, під яким у психології прийнято розуміти своєрідність поєднання батьками у відношенні до дитини соціальних очікувань, вимог та контролю. Демократичний стиль сімейного виховання можна вважати педагогічно доцільною тактикою у відношенні до обдарованих дітей. Інші стилі виховання розглядаються нами як такі, що призводять до особистісних та адаптаційних проблем обдарованих дітей.

Системою психолого-педагогічної діяльності, спрямованою на своєчасну діагностику обдарованості й адаптованості та підтримку і допомогу обдарованим дітям у період адаптації є психолого-педагогічний супровід.

Специфіка адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи залежатиме від того, яку позицію вони займуть у системі різнорівневих взаємин в освітньому середовищі. Обдарована дитина є суб'єктом конкретно-ситуативних, міжособистісних взаємовідносин, що виникають за певних життєвих ситуацій; членом малих соціальних груп (сім'ї, класу); вихованцем окремого ЗНЗ, як освітньої соціосистеми.

Обдарована дитина виховується завдяки дії соціуму та власної активної діяльності. Мотиваційні механізми адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи забезпечують відповідність у системі «*обдарована дитина як суб'єкт навчальної діяльності – освітнє середовище початкової школи*» та мотиваційний компонент адаптації обдарованих дітей, як прийняття ними шкільних вимог, що спрямовує та регулює їхню поведінку в умовах навчання.

Навчальна мотивація є системою соціальних та особистісних чинників, що спонукають обдарованих дітей відвідувати ЗНЗ, виконувати вимоги вчителів, долати труднощі, розвивати здібності, взаємодіяти з іншими. У молодшому шкільному віці зростає прагнення дітей до досягнень, тому провідним мотивом діяльності дитини цього віку є мотив досягнення успіху, що відіграє системоутворювальну роль у становленні мотиваційно-вольової та емоційно-когнітивної сфер дитячої особистості. Причинами спаду навчальної мотивації можуть бути: негативне відношення учня до вчителя та вчителя до

учня, непродуктивність навчальної діяльності, незрозуміння (неприйняття) мети навчання, страх перед навчальним закладом.

Переживаючи успіх досягнення, обдарована дитина отримує певний соціальний досвід, що стає позитивним підґрунтям для подальшої самореалізації. Так формується життєва успішність обдарованої дитини. Проте важливий аспект успіху полягає в тому, що переживається особистістю та у внутрішньому світі дитини відбуваються зміни. Успіх – це переживання стану радості, задоволення від того, що результат, до якого дитина прагнула у діяльності співпав з надіями, очікуваннями або перевершив їх. На основі цього стану формуються стійкі почуття задоволення, виникають складніші мотиви діяльності, зростає рівень самооцінки та довіри до себе.

Розроблена нами концептуальна модель адаптації (рис. 1) розкриває психолого-педагогічні чинники адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи, як сукупності психолого-педагогічних умов (відношення з учителями та ровесниками, стиль сімейного

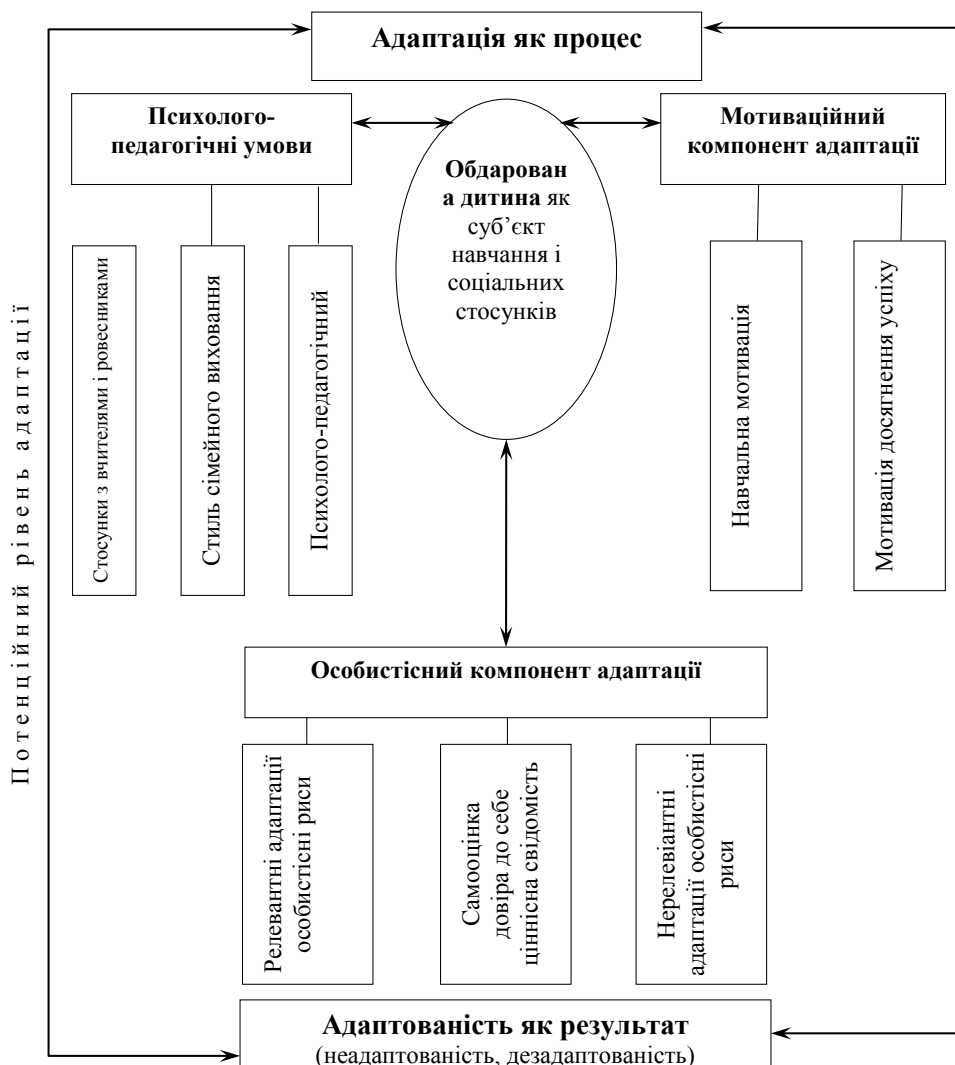

Рис. 1. Концептуальна модель адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку до умов початкової школи

Розділ III. Психологічні проблеми обдарованої особистості

виховання, психолого-педагогічний супровід), мотиваційного (навчальна мотивація, мотивація досягнення успіху) та особистісного (релевантні (комунікативність, впевненість, емоційна стійкість, самоконтроль, несхильність до агресивності) нерелевантні (замкненість, невпевненість, тривожність, імпульсивність, схильність до агресивності) адаптації особистісні риси, самооцінка, довіра до себе, ціннісна свідомість компонентів адаптації).

У моделі відображено актуальний рівень адаптаційного процесу обдарованих дітей, що представлено особистісною складовою адаптації – наявними особистісними рисами, що впливають на самооцінку, довіру до себе, ціннісну свідомість, зумовлюючи адаптованість, неадаптованість чи дезадаптованість, та психолого-педагогічні умови та мотиваційний компонент потенційного рівня адаптації, що забезпечують адаптованість обдарованої дитини, яка стає суб'єктом навчання та соціальних відношень. Відсутність відповідних психолого-педагогічних умов в адаптаційному процесі обдарованих дітей також може призвести до неадаптованості чи дезадаптованості.

Отже, наша концептуальна модель адаптації обдарованих дітей молодшого шкільного віку акцентує увагу на розвиток індивідуальності, яка за словами В. Татенка, означає «сутнісну своєрідність буття конкретної людини, яка живе у відповідності зі власними принципами, здатна та прагне по-своєму творити внутрішній та зовнішній світи, а також відкривати іншим можливість іншого способу життєздійснення» [11], що є близьким за психологічним змістом до розуміння процесу особистісного зростання та самореалізації у значенні, що відображає результат позитивного адаптаційного процесу.

Представлений нами теоретичний аналіз дає підставу розуміти під *адаптацією обдарованих дітей* процес прояву та розвитку обдарованості та відношення дитячої індивідуальності в освітньому середовищі початкової школи.

Таким чином, запропонована концептуальна модель адаптації обдарованих дітей розкриває психолого-педагогічні чинники адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи та відображає актуальний і потенційний рівні їх адаптації. Розуміння адаптації обдарованих дітей, як процесу прояву та розвитку обдарованості та становлення дитячої індивідуальності в освітньому середовищі початкової школи, дає змогу системно досліджувати психолого-педагогічні детермінанти адаптації обдарованих дітей (відношення з учителями та однолітками, стиль сімейного виховання, особистісний та мотиваційний компоненти адаптації) та розробляти програму психолого-педагогічного супроводу адаптації обдарованих дітей до умов початкової школи.

Використані літературні джерела

1. Асмолов А. Г. Психология личности [Текст] / Александр Григорьевич Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание [Текст] / Роберт Бернс ; [пер. с англ.] / Под общ. ред. В. Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. [Текст] / Іван Дмитрович Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн.1: Особистісно зорієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.

4. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: [монографія] [Текст] / І. С.Булах. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
5. Гуменюк О. Особливості ситуативного та вікового розвитку Я-концепції [Текст] / О. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2005. – № 1. – С.46 – 62.
6. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості: [монографія] [Текст] / Зіновія Степанівна Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности [Текст] / Дмитрий Алексеевич Леонтьев. – М. Смысл, 1999. – 487 с.
8. Музика О. Л. Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості [Текст] / О. Л. Музика. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1997. – 24 с.
9. Окса М.М. Формування ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі вивчення загально педагогічних дисциплін / М.М.Окса // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. – К.: Пед. преса, 2003. – Вип.5. – С. 221 – 228.
10. Сарджвеладзе Н. И. Личность и её взаимодействие с социальной средой [Текст] / Нодар Ильич Сарджвеладзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1989. – 311 с.
11. Татенко В. Що може розповісти психологу про природу індивідуальності дитяча іграшка – калейдоскоп [Текст] / В. Татенко // Вісник Прикарпатського ун-ту (Філософські і психологічні науки). – ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – С. 179 – 182.
12. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності [Текст] / Т. М. Титаренко. – К.:Либідь, 2003. – 376 с.
13. Фурман А. В. Психодіагностика особистісної адаптованості [Текст] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 197 с.
14. Швалб Ю. Свідомість як відношення людини до світу [Текст] / Ю. Швалб // Психологія і суспільство. – 2004. - № 4. – С. 154 – 166.
15. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды [Текст] / Даниил Борисович Эльконин. – М.: Педагогика, 1989. – 560 с.